

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.5

Дергільова О. Г.,
здобувач кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВІ АКТИ: ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

LEGAL ACTS: DEFINITION, CLASSIFICATION AND SOCIAL ROLE

У статті аналізується сутність правових актів, їх роль і місце у соціальній реальності. Розкриваються питання, пов'язані з класифікацією видів правових актів, обґрунтовується необхідність універсалізації таких терміно-понять: «нормативно-правові акти», «індивідуально-правові акти», «акти офіційного тлумачення».

Ключові слова: сучасне право, правотворчість, правовий акт, нормативно-правовий акт, індивідуально-правовий акт, акт офіційного тлумачення права.

В статье анализируется сущность правовых актов, их роль и место в социальной реальности. Раскрываются вопросы, связанные с классификацией видов правовых актов, обосновывается необходимость универсализации таких термино-понятий: «нормативно-правовые акты», «индивидуально-правовые акты», «акты официального толкования права».

Ключевые слова: современное право, правотворчество, правовой акт, нормативно-правовой акт, индивидуально-правовой акт, акт официального толкования права.

In article the sense of legal acts and they role in social reality is analyzed. Questions about classification of legal acts are described, necessary of universalization such definition as normative-legal act, individual-legal act, act of official interpretation of law is substantiated.

Key words: modern law, creation of law, legal act, normative-legal act, individual-legal act, act of official interpretation of law.

Динаміка існування сучасного суспільства зумовлює підвищення ролі та значення правового регулювання. По суті, рівень впорядкованості суспільних відносин суттєво залежить від чіткого визначення меж правового впливу та наявності дієвих і ефективних форм права. Отримуючи відображення у правових актах, право здійснює безпосередній вплив на соціум, розкриваючи свою загальносоціальну та юридичну цінність. Саме завдяки формі право фактично діє у певних просторово-часових вимірах із метою гарантування та забезпечення свободи індивіда.

Отже, з урахуванням тих змін, що відбуваються в суспільстві, значну актуальність отримує потреба теоретичного переосмислення ролі, сутності та природи правових актів, аналізу специфіки їх співвідношення між собою.

Мета статті – визначити сутність правових актів, розкрити особливості співвідношення нормативних, індивідуальних і правоінтерпретаційних актів та їх соціальне призначення.

Загальнотеоретичні аспекти предмета дослідження розглядалися такими науковцями, як С.С. Алексєєв, О.М. Васильєв, А.Б. Венгеров, В.М. Горшенєв, В.В. Дудченко, В.П. Казимирчук, В.В. Лазарєв, П.О. Недбайло, Ю.М. Оборотов, А.С. Піголкін, О.Ф. Скакун, С.Я. Фурса, М.В. Цвік та ін.

Як цілісне явище соціальної реальності право має певні форми зовнішнього виразу, що відображають його зміст, структуру та особливості як специфічного регулятора суспільних відносин і складного соціокультурного феномену.

Формування права – це складний, багатоаспектний соціальний процес, зумовлений взаємодією об'єктивних умов і суб'єктивних чинників, що визначають і забезпечують утворення нових норм права.

Цей процес складається з кількох етапів. На першому етапі цього процесу відбувається формування певних суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру. На другому етапі (правозакріплення) відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення. Шляхом правозакріплення складаються основи правового регулювання суспільних відносин. На третьому етапі держава з метою конкретизації та деталізації основ правового регулювання самостійно створює широке коло правових приписів. Саме цей етап і називається правотворчістю. Отже, правоутворення не зводиться до правотворчості, яка є лише останнім етапом цього процесу [1, с. 120].

Отже, щоб проаналізувати відображення сучасного права в письмових актах, необхідно визначити співвідношення між такими поняттями, як нормотворчість, правотворчість та законотворчість.

Так, з позиції соціального регулювання та чинних соціальних норм ми можемо стверджувати, що найбільш широким за об'ємом свого змісту є поняття нормотворчості – відображення сукупності вираження всіх видів соціальних норм (право, моралі, традицій та ін.). На наступному рівні знаходиться

правотворчість як відображення процесу створення всіх можливих видів правових актів. У свою чергу, законотворчість є найбільш вузьким поняттям, яке відображає процеси створення законів.

Якщо розглядати правотворчість у зазначеному аспекті, то зрозуміло, що мова йде про всі можливі форми вираження права – як нормативні, так і індивідуальні. Тут ми маємо вказати, що до актів правотворчості належать усі види правових актів як зі сфери реалізації та застосування, так і зі сфери законотворення.

Зазначений підхід цілком відповідає «духу» сучасного права постмодерну, бо дає змогу наблизитися до гармонії протиріч хаосу і порядку та формалізувати таку, що відповідає потребам суспільства, модель поведінки.

Аналізуючи сутність правового акту, можна його охарактеризувати як виражений у певній формі відповідно до законодавства результат дії компетентного суб'єкта права, орієнтований на регулювання суспільних відносин.

На думку О.І. Ющика, письмовий правовий акт – це юридичний документ, який приймає уповноважений суб'єкт права; він має офіційний характер і спрямований на регулювання суспільних відносин. За допомогою видання правових актів здійснюється правове регулювання та впорядкування суспільних відносин [2, с. 19].

Правовий акт – це передусім акт-волевиявлення (рішення) уповноваженого суб'єкта права. Саме завдяки волевиявленню ми отримуємо результат у вигляді певного акту, що регулює суспільні відносини. Фактично, таке регулювання здійснюється за допомогою встановлення (зміни, скасування) правових норм, а також визначення (зміни, припинення) на основі цих норм прав і обов'язків учасників конкретних правовідносин, міри їх відповідальності. Зазначене волевиявлення здебільшого оформляється у вигляді письмового документа (акта-документа).

Враховуючи зазначені характеристики, можна виділити певні ознаки правового акта: він виражає волю (волевиявлення) уповноваженого суб'єкта права, його владні веління; зазначене волевиявлення має офіційний характер, воно обов'язкове для виконання; його соціальне призначення – регулювання суспільних відносин; завдяки такому волевиявленню встановлюються правові норми, а також виникають конкретні правовідносини; може бути актом-документом, зміст якого фіксується у документальній формі, і актом-дією, за допомогою якого виникає юридичний результат (усний наказ командира або жест представника поліції); і, безумовно, таке волевиявлення становить юридичний факт, що спричиняє певні правові наслідки.

Як уже зазначалося раніше, однією з найбільш затребуваною формою правових актів є письмова (акт-документ), але поряд із нею може бути усна (заяви, розпорядження, накази, вказівки) і конклюдентна (акт-дія або акт-жест). Але це не єдиний класифікаційний критерій. Так, за юридичною субординацією (нормативністю) правових актів можна виділити:

- нормативні, що регулюють певну сферу суспільних відносин і є загальнообов'язковими;
- індивідуальні (ненормативні), що породжують права і обов'язки лише у тих конкретних суб'єктів, яким вони адресовані, у конкретному випадку;
- інтерпретаційні (акти тлумачення норм права).

Сьогодні в загальнотеоретичній юриспруденції сформульовано певні напрацювання щодо визначення та аналізу ключових ознак нормативних та індивідуальних актів.

М.В. Цвік свого часу обґрунтовував, що нормативні акти мають такі ознаки:

- створюються внаслідок нормотворчої, законодавчої діяльності органів держави або референдуму;
- містять норми права;
- є основним джерелом права;
- юридично обов'язкові для нефіксованого кола осіб;

– видаються у формі законів, указів, постанов, актів нормативного характеру;

– містять загальнообов'язкові правила поведінки (норми), тоді як акт застосування норм права має індивідуально-конкретні приписи, а інтерпретаційний акт – роз'яснення змісту та меж дії норм права;

– стосуються всіх суб'єктів, які опиняються в нормативно регламентованій ситуації, а акт застосування положень права адресується конкретним особам чи організаціям і є обов'язковим до виконання тільки ними (інтерпретаційний акт адресується суб'єктам, які застосовують норми права, що роз'яснюються);

– регулюють певний вид суспільних відносин (акт застосування норм права – конкретну життєву ситуацію; інтерпретаційний акт не змінює змісту правового регулювання, а тільки доповнює його роз'ясненнями норм права);

– діють тривалий час і не вичерпують себе фактами застосування (дія акта застосування норм права закінчується у зв'язку з припиненням існування конкретних правовідносин; інтерпретаційний акт діє тільки разом з нормативним актом, приписи якого роз'яснюються, і має допоміжне значення) [3, с. 279].

Розвиваючи зазначені положення, О.Ф. Скакун обґрунтовує, що критерії розмежування правових актів можна диференціювати за певними ознаками.

Нормативні акти:

– поширюються не на конкретні життєві ситуації, а на задалегідь не визначену кількість тотожних за своїми ознаками випадків;

– адресуються колу осіб, не окреслених персонально;

– реалізуються за допомогою правових засобів багаторазової дії;

– зазвичай не мають чітких часових меж.

Індивідуально-правові акти:

– видаються правозастосовними органами;

– не містять норм права;

– не є джерелом права; юридично обов'язкові тільки для зазначених осіб;

– видаються у формі указів, постанов, наказів, розпоряджень щодо згаданих у них осіб або конкретних обставин;

– спрямовуються на врегулювання конкретних видів соціальної поведінки;

– поширюються лише на персонально визначених осіб;

– не передбачають повторного застосування одних і тих самих юридичних засобів;

– мають переважно короткостроковий характер, припиняються після реалізації відповідних індивідуальних правових приписів [4, с. 412].

У сучасній вітчизняній юриспруденції виникають питання щодо критеріїв, за допомогою яких можна розмежувати нормативні та ненормативні акти, щодо встановлення ступеня правомочності ухвалення акта відповідним суб'єктом. Оскільки в Україні відсутній закон, яким було б урегульовано такий поділ, а в Конституції та спеціальних законах не завжди визначено види правових актів з точки зору їх нормативності, то, як слушно зауважує В.В. Головченко, необхідно поглянути на цю проблему на основі доробку науковців і правових позицій Конституційного Суду [5, с. 97]. Як вбачається, для всебічності дослідження необхідно розглядати позиції, сформульовані не тільки у юридичній доктрині та висновках Конституційного Суду, але й ще в інших джерелах (рішеннях інших судів і текстах підзаконних нормативно-правових актів).

Згідно з п. 1.4 Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 12.04.05 р. № 34/5, нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ, ухвалений уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин, що містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування. Ухвалення нормативно-правових актів у вигляді листів і телеграм не допускається [6].

Зміст цього положення свідчить про те, що державній реєстрації підлягають виключно нормативно-правові акти, визначальними рисами яких у порівнянні з актами індивідуальної дії є неперсоніфікований характер і спрямованість на неодноразове використання.

Сам по собі той факт, що конкретний акт зачіпає права, свободи та законні інтереси громадян, не свідчить про його нормативно-правовий характер, оскільки будь-який акт, як нормативно-правовий, так і акт індивідуальної дії, є джерелом прав та обов'язків і, відповідно, зачіпає права, свободи та законні інтереси особи, групи осіб або невизначеного кола осіб.

Під час аналізу матеріалів судової практики Вищого адміністративного суду України можна знайти певні обґрунтування актів індивідуальної дії.

Так, за висновком (та усталеними в теорії права підходами до класифікації актів) Вищого адмі-

ністративного суду України правовий акт індивідуальної дії – це виданий суб'єктом владних повноважень документ, ухвалений із метою реалізації положень нормативно-правового акта (актів) щодо конкретної життєвої ситуації, який не містить загальнообов'язкових правил поведінки та стосується прав і обов'язків чітко визначеного суб'єкта (суб'єктів), якому він адресований (постанова Вищого адміністративного суду України від 15.01.2009 р. № К-1647/07 у справі №8/697 Господарського суду Луганської області за позовом ТзОВ «Луганське енергетичне об'єднання» до Спеціалізованої державної податкової інспекції по роботі з великими платниками податків у м. Луганську про визнання недійсним податкового роз'яснення).

Певною мірою Вищий адміністративний суд України надає роз'яснення щодо належності окремих актів, які ухвалюють уповноважені державні органи, до актів індивідуальної дії. Так, у постанові пленуму Вищого адміністративного суду України № 2 від 06.03.2008 р. «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ» визначено, що до правових актів індивідуальної дії належать також рішення (постанови) про притягнення фізичних осіб до адміністративної відповідальності, які ухвалені суб'єктами владних повноважень (крім суду), і рішення державних виконавців та/або інших посадових осіб органів державної виконавчої служби під час здійснення ними виконавчого провадження [7, с. 117].

Однак правова позиція Вищого адміністративного суду України може бути прийнята правозастосувачем для вирішення конкретної справи адміністративної юрисдикції; у свою чергу, узагальнений підхід потребує доктринального опрацювання.

У науково-практичному коментарі до КАС України нормативно-правові акти визначені як рішення, дію яких поширено на невизначене або визначене загальними ознаками коло осіб і які призначені для неодноразового застосування щодо цього кола осіб. Правові акти індивідуальної дії – це рішення, які є актом одноразового застосування норм права і дію яких поширено на конкретних осіб або які стосуються конкретної ситуації [8, с. 132].

У 2008 р. було подано законопроект № 1343, у якому було надано таке визначення: «Нормативно-правовий акт – офіційний правовий документ, ухвалений уповноваженим на це суб'єктом у визначеній формі та за встановленою процедурою, який регулює суспільні відносини і містить норми права» [9].

Запропоноване в проекті закону визначення не повністю розкриває сутність нормативно-правового акту, залишаючи поза увагою такі ознаки, як неперсоніфікований характер і розрахунок на неодноразове застосування.

Більш детально поняття нормативно-правового акту та акту індивідуальної дії формулює С.В. Ківалов. Так, на думку науковця, під час аналізу сутності та змісту термінів «нормативно-правовий акт», «акт

індивідуальній дії» можна запропонувати такі визначення термінів. Нормативно-правовий акт – акт, ухвалений суб'єктом владних повноважень на виконання покладених на нього чинним законодавством владних управлінських функцій, дія якого поширена на невизначене коло осіб, чинність якого може бути втрачена внаслідок ухвалення іншого нормативно-правового акта, рівного за юридичною силою чи внаслідок закінчення терміну дії, зазначеного в самому нормативному акті. Правовий акт індивідуальної дії – акт, ухвалений суб'єктом владних повноважень у межах визначеної законодавством компетенції щодо здійснення владних управлінських функцій, дія якого поширюється на вирішення конкретного питання або стосується конкретної особи (фізичної чи юридичної). Ці терміни доцільно закріпити у ст. 3 КАС України окремими пунктами 16 і 17 [10, с. 183].

Хоча обґрунтовані С.В. Ківаловим визначення термінів належать більшою мірою до правових актів у сфері державного управління та адміністративного права, утім, вони вказують на стійкий зв'язок із поняттям правових актів.

Обґрунтовуючи доцільність віднесення нормативних та індивідуальних актів до правових, слід проаналізувати ще й практику Конституційного суду України.

Зокрема, у п. 4 мотивувальної частини рішення КС від 16.04.2009 р. № 7-рп/2009 (справа про скасування актів місцевого самоврядування) зазначено: «Конституційний Суд дійшов висновку, що органи місцевого самоврядування, вирішуючи питання місцевого значення, представляючи спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, ухвалюють нормативні та ненормативні акти. До нормативних належать акти, які встановлюють, змінюють чи припиняють норми права, мають локальний характер, розраховані на широке коло осіб і застосовуються неодноразово, а ненормативні акти передбачають конкретні приписи, звернені до окремого суб'єкта чи юридичної особи, застосовуються одноразово й після реалізації вичерпують свою дію».

Такий висновок узгоджується з правовими позиціями, викладеними в рішенні КС від 27.12.2001 р. № 20-рп/2001 у справі про укази Президії Верховної Ради щодо Компартії України. У цьому рішенні зазначено, що «ознаками нормативності правових актів є невизначеність дії в часі та неодноразовість їх застосування» (абз. 1 п. 6 мотивувальної частини).

За правовою позицією єдиного органу конституційної юрисдикції, «нормативне регулювання є формою впорядкування суспільних відносин і має здійснюватися його суб'єктами у визначених законом межах» (абз. 2 п. 7 мотивувальної частини рішення від 03.02.2009 р. № 4-рп/2009).

У п. 5 мотивувальної частини рішення КС від 22.04.2008 р. № 9-рп/2008 щодо відповідності Конституції низки указів Президента стосовно діяльності Ради національної безпеки Суд зазначив, що оскаржені укази глави держави «є правовими актами ненормативного характеру (індивідуальної дії) <...> Ці укази стосувалися окремих фізичних осіб, були

розраховані на персональне (індивідуальне) застосування і після їх реалізації вичерпали свою дію».

Такий висновок ґрунтується на правовій позиції єдиного органу конституційної юрисдикції щодо ненормативності правових актів, викладеній в абз. 4 п. 1 мотивувальної частини рішення від 23.06.1997 р. № 2-зп/97 (справа про акти органів Верховної Ради), яка полягає в тому, що «за своєю природою ненормативні правові акти, на відміну від нормативних, встановлюють не загальні правила поведінки, а конкретні приписи, звернені до окремого індивіда чи юридичної особи, застосовуються одноразово й після реалізації вичерпують свою дію».

Відповідно до пп. 3.14 п. 3 мотивувальної частини рішення КС від 19.10.2009 р. № 26-рп/2009 (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента) «основною формою реалізації завдань і функцій органів виконавчої влади є видання ними правових актів управління. Правові акти управління характеризуються рядом ознак, однією з яких є вимоги щодо належного оформлення таких актів, за якими акт управління є письмовим документом певного виду, підготовленим за правилами юридичної техніки та виданим з дотриманням нормативно встановленої процедури».

Критерії розмежування актів за ознаками їх ієрархічної нормативності викладені також у рішеннях КС від 03.10.97 р. № 4-рп/97 (справа про набуття чинності Конституцією), 27.03.2000 р. № 3-рп/2000 (справа про всеукраїнський референдум), 19.06.2001 р. № 9-рп/2001 (справа щодо стажу наукової роботи); 16.01.2003 р. № 1-рп/2003 (справа про Конституцію АРК), 14.03.2014 р. № 2-рп/2014 (справа про проведення місцевого референдуму в АРК) та у висновку від 11.07.2001 р. № 3-в/2001 (справа про Римський статут) [11].

Враховуючи наведені положення й ознаки нормативних та індивідуальних правових актів, ми можемо стверджувати, що до нормативно-правових актів належать закони та підзаконні акти, нормативно-правові договори тощо, а до індивідуально-правових актів належать правозастосовні та правореалізаційні юридичні документи.

Наступним видом правових актів, який має бути розглянуто для отримання всебічного розуміння правових актів, є правоінтерпретаційний акт, що є результатом інтерпретаційної діяльності. Тлумачення норм права є невіддільною частиною юридичної діяльності. Цей складний інтелектуальний процес пов'язаний зі з'ясуванням та роз'ясненням компетентним суб'єктом сутності письмових правових актів, результати якого здебільшого оформляються в правоінтерпретаційних актах [12, с. 92].

Тлумачення права, по суті, є розумовою діяльністю, що пронизує весь процес правового регулювання та претендує на універсальність. Правотворчу роботу необхідно починати з тлумачення наявних нормативних актів, щоб усвідомити, дієві вони чи потребують заміни. Тлумачення здійснюється й коли йдеться про здійснення права: спочатку треба з'ясувати суть норми права, а потім приймати

рішення про її реалізацію. Особлива роль належить тлумаченню під час застосування нормативних актів, оскільки воно часто пов'язано з накладенням санкцій або інших юридичних наслідків.

На думку З.М. Юдіна, «значення тлумачення права істотно зростає в теперішній час, коли соціальна та юридична практика поступово відходить від традиційних для нашого суспільства уявлень про право як установлення держави, а в юридичній доктрині актуалізується думка про необхідність розрізнення «правових» і «неправових» законів, про доцільність закріплення в законодавстві та інших правових нормативах різних механізмів, що дозволяють блокувати дію «застарілих», «несправедливих», «абсурдних» та інших розпоряджень такого характеру» [13, с. 74].

Залежно від суб'єкта слід розрізняти офіційне та неофіційне тлумачення. Д.М. Михайлович з цього приводу зазначає, що офіційне юридичне тлумачення – це здійснене компетентним суб'єктом усвідомлення дійсного змісту нормативних приписів, результати якого закріплюються в офіційному письмовому документі з метою їх доведення до відома всіх адресатів інтерпретованих приписів [14, с. 11].

Офіційне тлумачення може бути автентичним і легальним, мати обов'язковий (наприклад, правові акти тлумачення Конституційного Суду України) і рекомендаційний (наприклад, роз'яснення вищих спеціалізованих судів) характер. Хоча на практиці офіційне тлумачення норм права визнається обов'язковим для всіх його адресатів.

Не викликає сумнівів, що до правових актів належать саме правоінтерпретаційні акти офіційного тлумачення. Так, наприклад, С.В. Шевчук цілком слушно зауважує, що правоінтерпретаційні акти слід відносити до актів, які фактично містять норми права і є формальним джерелом права [15, с. 105].

На думку Н.М. Крестовської, акти офіційного тлумачення (інтерпретаційні акти) – це правові акти, видані компетентними державними органами, що містять роз'яснення норм права або порядку їх застосування [16, с. 402].

У цілому погоджуючись із зазначеним визначенням, хочемо звернути увагу на те, що використання терміну «інтерпретаційні акти» є не зовсім вдалим, бо воно ширше за обсягом і певною мірою не відповідає сутності актів офіційного тлумачення, містить ще й акти неофіційного тлумачення.

Також не менш важливою є особливість форми вираження правоінтерпретаційних актів у правозастосовній сфері. Враховуючи специфіку процесу здійснення застосування права, правозастосовні інтерпретаційні акти можуть виступати як самостійний правовий акт або як частина іншого акту застосування права (у його мотивувальній частині).

Висновки. Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що поняття «нормативний акт» і «нормативно-правовий акт» мають однаковий зміст, тобто означають один вид правового акту. У свою чергу, поняття «ненормативний акт», «індивідуально-правовий акт», «акт індивідуальної дії» та «індивідуальний акт» теж є синонімами. Тому для запобігання колізій та нетотожності у розумінні вважаємо за необхідне використовувати наступні терміно-поняття: «нормативно-правові акти» та «індивідуально-правові акти». Зазначені терміно-поняття, з одного боку, вказують на прив'язку саме до правових актів (з урахуванням співвідношення нормо-право-законотворчості), а з іншого – відображають специфіку співвідношення нормативного та ненормативного соціального регулювання. Стосовно правоінтерпретаційних актів слід зазначити, що до правових актів належать лише акти офіційного тлумачення.

Відповідно, ми можемо провести класифікацію письмових правових актів, класифікаційним критерієм якої стане юридична субординація (нормативність) правових актів. Письмові правові акти діляться на нормативно-правові (закони та підзаконні акти та ін.); індивідуально-правові (наприклад, рішення місцевої ради про відмову конкретному громадянину в безоплатній передачі земельної ділянки із земель державної та комунальної власності, передбаченій ст. 121 Земельного кодексу України, або будь-який нотаріальний акт); акти офіційного тлумачення права (правові акти тлумачення Конституційного Суду України, роз'яснення вищих спеціалізованих судів).

Не викликає сумнівів, що критерії розмежування правових актів за ознаками їх нормативності мають бути чітко визначені в законодавстві, але, оскільки законодавство України не містить таких визначень і критеріїв їх розмежування за ознаками нормативності, то правозастосовувач стикається з проблемою розуміння та якісного використання наявних правових положень. Тому подальші наукові розробки природи правових актів вбачається актуальним та затребуваним напрямом загальнотеоретичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грегул. – 4-те вид., доп. і переробл. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
2. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу : [монографія] / О.І. Ющик. – К. : Парламент. вид-во, 2004. – 267 с.
3. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]. – Х. : Право, 2009. – 572 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.
5. Головченко В.В. Право в житті людини / В.В. Головченко. – К. : Оріяни, 2005. – 336 с.
6. Наказ Міністерства юстиції України від 12.04.05 р. № 34/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05>.
7. Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ : Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 06.03.2008 р. № 2 // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2008. – № 2. – С. 117.

8. Кодекс адміністративного судочинства України: наук.-практ. комент. / за заг. ред. Р.О. Куйбіди. – К. : Юстініан, 2009. – 976 с.
9. Проект закону «Про нормативно-правові акти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF11B00A.html.
10. Ківалов С.В. Правове регулювання оскарження рішень суб'єктів владних повноважень в адміністративних судах / С.В. Ківалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.onua.edu.ua>.
11. Рішення Конституційного Суду України за період з 1997 по 2014 р. // Офіційний вісник України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ovu.com.ua/>.
12. Манько Д.Г. Юридична техніка й технології : курс лекцій / Д.Г. Манько. – Херсон : Олді-плюс, 2014. – 192 с.
13. Юдін З.М. Тлумачення договору : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / З.М. Юдін ; Одеська національна юридична академія. – О., 2004. – 193 с.
14. Михайлович Д.М. Толкование закона : [монографія] / Д.М. Михайлович. – Х. : Национальный ун-т внутр. дел, 2004. – 196 с.
15. Шевчук С.В. Творча роль судді у процесі тлумачення конституції / С.В. Шевчук // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 4. – С. 100–109.
16. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : [підручник] / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.